

Az iszonyú szó eredete

A föld *remég* földrengéskor. *Remég*het a vádlott is a bíró előtt. Az egyik esetben a *remég* csak mozgást jelöl, de a másik esetben kifejezi az ijedséget is azon a réven, hogy az emberi test tagjainak olyan mozgását jelenti, melyet az ijedség okoz. A *remég* a vádlott-féle mondatban az ijedségnek lelki folyamatát a lelki folyamat okozta testi jelenségnek nyelvi megjelölésével máris kifejeztük.

Nemcsak azt mondhatjuk, hogy a föld *remég*, hanem azt is, hogy a föld *részket*. Egyik esetben sincs szó ijedségről, de ha bíró előtt álló bűnösről mondom, hogy *részket*, akkor evvel a valami mozgást jelentő ígével annak az embernek ijedségét is ábrázolom.

Zrínyi a „földrengés“-t a Szigeti Veszedelemben *föld-rözzenés*-nek mondja. S ha arról az emberről mondom, hogy *még-rézzen-t*, akinek a füle mellett súvított el a golyó, akkor a *rézzen* ige megint nemcsak a megmozzanást jelöli, hanem a rezzenést okozó ijedséget is. „Mint nyárfalevél, reszket szultán Szulimán“ — írja Zrínyi is csak így; nem teszi hozzá, hogy: „az ijedségtől“, mégis megértjük magából a test bizonyos mozgását jelölő *részket* igéből s a helyzetből azt, hogy Szulimán megijedt.

Hát a *rëttég* ige jelent-e most valamiféle mozgást? Nem, csak a félelem lelki állapotját. Ma már a „földrengés“-t nem mondják a föld *rëttég*s-ének.

Hát a XVI. században? Akkor bizony még a *rëttég* ugyanazt a mozgást is kifejezte, mint a *remég*, vagy *részket*. Akkor még azt, hogy „a föld *mëgrëndül*“, vagy *remég*“, vagy *részket*“, úgy is mondták, hogy „a föld *rëttég*“ (l. ErdyC. 472).

Mi tehát a *rëttég* jelentéstörténete? Először azt jelentette általában, hogy „reszkető mozgást tesz“, némely esetben pedig: „reszkető mozgást a miatt tesz, mert fél“. Efféle esetekben utóbb elhalványult, elveszett a „reszkető mozgást tesz“ jelentés, csupán a „fél“ (pavet, timet) jelentés maradt meg.

Ilyen a *rémül*-jelentéstörténete is. A XVI. század elején a „földrengés“-t a *rémül* ige segítségével is kifejezhették. „Földek *rémülének*, koporsók mägnyiflának“ — írja a Nádor-Codex írója (291); „Nagy aszjútság lészén, gyakorta való hadak, *föld-rémülések* léznek“ — olvassuk az Érsekújvári Codexben. (527). Tehát a *rémül* is, mint a *remég*, *részket*, *rëttég* is, először az ember

tagjainak ijedség okozta mozgását jelentette némely esetekben. Ma pedig, mint a *rétten*, *rétfég*, úgy a *rémül* is már csupán azt jelenti, hogy: „megijed”, „fél”.

Az ijedségnek pedig nemcsak az az érzékelhető testi jele lehet, hogy az ijedt ember tagjai remegnek, reszketnek, hanem lehet az is, hogy egész testében földre rogy. Gyakori mondás: „úgy megijedtem, hogy majdnem hanyatt esem”.

Ráskai Lea, a Nyúlak-szigetebéli tudós apáca írja a Példák Könyvében (47—9): „Az Élet kérdözi az Halált, mondván: Igén csodálom, hogy tē honnét jösz, mert nem látottam tēhozzád hasonlatost; oly rútt állad vagy on és szörnyő csonka orrod vagy on: ha sokáig tégéd nézendlek és tēhozzád közelgetnék, nētalántán az *földre esném* és onnét fél nem kelhetnék. Felel az Halál az Életnek, mondván: Én jövök sok révás-sívásnak és *iszanyóságoknak*, bánatnak és keserőségöknek és nagy kénoknak tartományából. — Az Élet kérdé az Halált, mondván: Mondd még azért, micsoda oka ez *iszanyóságoknak*? Mert oly szörnyő fogas vagy, hogy egy szál ajakaid sincsenek, de az tē fogaid mind kinn vannak!”

Mit tanulunk ebből a szóváltásból a mi tárgyunkra nézve? Azt, hogy aminek szörnyű láttától az ijedt ember *földre esik*, az: *iszanyóság*, *iszanyó*.

Világos, hogy ez az *iszanyó* a mai *iszonyú* régibb alakja, mint a *háború*, *nyomorú*, *aszú* szónak is *háboró*, *nyomoró*, *aszó*. Az *aszó* ~ *aszú* az *asz* ~ *aszik* ígéből lett igenév, a *háboró* > *háború*, *nyomoró* > *nyomorú* régibb *hábor-ni, *nyomor-ni ígéből lett; ezek az ígék már csak további képzett alakjukban élnek: *hábor-og*, *hábor-gat*, *hábor-odik*, *nyomor-og*, *nyomor-gat*, *nyomor-odik*. Ezek szerint az *iszonyú* < *iszanyó* szónak is elhomályosult alapszavú igenévnek kell lennie.

Mi lehet ennek az alapszava? Olyan megfelelő hangalakú ige, mely kifejezheti azt, hogy valaki ijedtében földre esik, illetőleg olyan megfelelő hangalakú ige, mely azt jelenti, hogy „valamiképpen elesik”. Ilyen régi ígénk pedig az *iszamík*.

XVI. század elejéről való példák: „Ezön szērrel *eliszamtál*, eltántorodtál, és af-földre hanyot-homlok *lēestél*” (NagyszC. 71—72); „*Elesőt* megtartottál, *eliszamót* megerősítettél” (FestC. 388); „*Eliszamik* és *elesik* bínőkbe” (LobkC. 80); „Mikoron ismég az *bínbe iszamik*” (= bünbe esik) (ĒrsC. 154); „Mikoron eszönkben sēm vesszők, *eliszamodunk* lassan-lassan az *vétkőkre*, avagy *bőnékre*” (HorvC. 247—8); „Úgy szándékomat régi szokásom mēgnyomja, és mikor az igazok kellendnek, ismég *hátra-lszamom* az szokottakra” (= visszaesem a szokott bünőkbe) (FestC. 401); „*Testi biünbe ellszamik*” (TelC. 147); „*Ez szízeség* ha *eliszaman-dík* (= elbukik), soha mēg nem épültettk” (ĒrsC. 251); „Mind bínēsék vagyunk és *eliszamtunk*” (= eltántorodtunk) „az ár-

talanságnak útáról“ (ÉrdyC. 574); Pázmány (XVII. sz.) „*iszonyatos vétkek*“-ről ír (Kal. 224), a ThewrC. (XVI. sz.) szerint pedig „*iszamandó* mi sok vétkezetünk, *réttenetős* nekünk nagy esetünk (80. l.).

Az *iszamik* jelentése tehát: „elesűszik“, „botlik“, „tántorodik“, „esik“. Aki nagyon megrettent, megijedt valamitől, az néha el is eshetett, el is *iszamhatott*. Ennek az *iszamni* igének igeneve az *iszamó*.

A XVI. századeleji codexíró „fráter Pál Tétémi“ neve (GömC. 53) mutatja, hogy a mai Tétény-falu-beli jelentésű *tétényi* melléknév abból lett, hogy *tétémi*. A mai *alkonyodik* abból lett, hogy *alkomodik* (vö. ormánysági *okumodik*), ez pedig abból lett, hogy *alkolmodik (vö. XV. sz.-i *alkolmaszik* Sermd). A *kanyaró* eredetibb alakja az áradó török nyelv szerint *kamaró volt. Ezek a példák — többet is felsorolhatnánk — azt mutatják, hogy a magyar hangtörténetben két magánhangzó között *-m-* > *-n-* > *-ny-* változás történhetett. Az eredetibb *iszamó* ~ *iszomó igenéből tehát szabályosan fejlődhetett *iszanó* ~ *iszonó* > *iszanyó* ~ *iszonyó* > *iszonyú*. Így ennek az *iszonyú*-nak az az eredeti jelentése, hogy: „olyan ijesztő valami, hogy az ember földre esik, eliszamik tőle“. Az *iszamó* > *iszonyú* szónak jelentésváltozása pedig olyan lélektani folyamat szerint történt, mint a *réttentő*-é és *rémitő*-é. A *réttentő* és *rémitő* jelentése — mint a régi nyelv mutatja — ez volt: 1.) „reszkettető“, „nagy ijedséggel reszkettető“; → 2.) „nagyon ijesztő“. Az *iszamó* > *iszonyú* jelentése: 1.) „eleső vagy elejtő“, „a nagy ijedségtől, vagy a nagy ijedséggel elejtő“; → 2.) „nagyon ijesztő“.

Igen ám, — mondhatná valaki — de hogyan lehet az *iszamó* > *iszonyú* egyszerre „eleső“ is, „elejtő“ is? Úgy, hogy a régi nyelvben a *réttenő* is jelentette azt is, hogy „*r e t t e n t ő*“ és az *ijenő* is jelentette azt is, hogy „*i j e s z t ő*“. Például: „*Réttenő* ü tanácsjába embereknék fiai féllett (KeszthC. 159; KulcsC. 152 — XVI. sz.). „Mondjátok Istennek, mely igen *ijenő*“ (KeszthC. 159). Amint tehát a mást *réttentő*, *ijesztő* régen lehetett *réttenő*, *ijenő* is, úgy a mást *eliszamító* is lehetett *iszamó* > *iszonó* > *iszonyú*.

Az *iszonyú* is emléke az őskori nyelv érzékeltető, képes voltának: belső lelki folyamatot, állapotot az azzal járó külső, látható jelenség nyelvi jelével fejezett ki eredetileg a *rétteg*, *rémül* és *iszamó*. Mikor aztán hangváltozással *iszonyú* lett ez utóbbi szóból, akkor már az *iszonyú*-nak az *iszamik* igével való kapcsolata meg is szűnt a nyelvtudatban.

Már a nyelvtörténetünk előtti időben is volt magyar *-m-* > *-n-* > *-ny-* hangváltozás: ez történt a *kanyaró* esetében (Bárczi: SzófSz.), a *hanyatt* (Mészöly: Nyelvtörténeti Fejtegetések 60) és *cnyém* (Mészöly: MNy. XXIII: 150—4.) esetében is. Már az ősmagyar korban megtörtént az „ijesztő“ jelentésű *iszonyú*-nak is

-m- > -n- > -ny- változása s ezáltal az *iszamik* családjából való kiválása.

Bárczi Szófejtő Szótára szerint az *iszonyatos*, *iszonyodik*, *iszonyú* „ismeretlen eredetű töből“ való. Azonban helyesen jegyzi meg Bárczi, hogy: „finnugor származtatása — vö. f. *oksenta-hány*, *okádik*‘... egyáltalában nem meggyőző.“

Még csak annyit jegyzek meg, hogy az *isz-am-ni* finnugor eredetű; megfelelője a zürjénben *isz-kēd-ni*, *isz-kolt-ni*, *isz-lal-ni* = hinabrollen, hinabgleiten, rutschen. (Uotila.)

Mészöly Gedeon.

Ursprung des Wortes „iszonyú“ (schauderhaft). Die Bedeutungsgeschichte des ung. *rettentő* (entsetzlich) und *rémitő* (fürchterlich) ist die folgende: jmdn zum Zittern bringendes (= megreszkettető) → jmdn sehr erschreckendes. Das Wort *iszonyú* (schauderhaft) zeigt aber folgende Bedeutungsentwicklung: jmdn auf der Erde zu Fall bringendes bzw. jmdn durch grossen Schreck auf dem Boden zu Fall bringendes → jmdn sehr erschreckendes. Das Wort *iszonyú* aus altem < *iszanyó* < *iszamó* ist ein aus dem alten Zeitwortstamm *iszam-* (= gleitet aus, stolpert, wankt, fällt hin, kommt zu Fall- cf. syrjän. *is-kedni*, *is-koltni*, *is-lalni* = hinabrollen, hinabgleiten, rutschen Uotila) gebildetes nomen verbale.

Die Wörter *rettentő*, *rémitő* und *iszonyú* sind auch Andenken der versinnlichenden, bildhaften Ursprache, nach der innere seelische Vorgänge, Zustände durch die begleitenden, äusseren, sichtbaren Erscheinungen d. h. ihre sprachlichen Zeichen ausgedrückt werden.